

Paweł Migąła

Akademia Nauk Stosowanych w Łomży

ORCID: 0000-0003-4120-2584

DOI: 10.35464/1642-672X.PS.2022.4.02

Kultura środowiska rodzinnego i szkolnego jako czynniki kształtujące postawy dzieci i młodzieży wobec obcokrajowców

Culture of family and school environment as factors shaping attitudes of children and teenagers towards foreigners

ABSTRACT: The main task of the family and school, apart from developing the identity of an individual, is to prepare the young generation to live in a world where many differences are encountered. The contemporary trend towards bringing young people up in the mainstream of democracy is therefore understood as one that stimulates the awareness of one's own rights, while increasing tolerance, respect for norms, values and the way of life of other people. Encouraging the development of tolerance towards diversity even seems to be the basic condition for correct social interactions, and hence this topic has been dealt with in this paper.

KEYWORDS: culture, attitudes, prejudices, stereotypes.

STRESZCZENIE: Głównym zadaniem rodziny i szkoły, obok rozwoju tożsamości jednostki, jest przygotowanie młodego pokolenia do życia w świecie, w którym spotyka się wiele odmienności. Współczesne dążenie do wychowania w nurcie demokracji, rozumiane jest zatem jako pobudzanie świadomości własnych praw, przy jednoczesnym zwiększeniu akceptacji, poszanowania norm, wartości i sposobu życia innych ludzi. Wspomaganie rozwoju tolerancji wobec odmienności, wydaje się być nawet podstawowym warunkiem poprawnych interakcji społecznych i stąd w niniejszej pracy podjęto tę tematykę.

SŁOWA KLUCZOWE: kultura, postawy, uprzedzenia, stereotypy.

Wyrabianie wrażliwości społecznej dzieci i młodzieży, to cel jaki zapisany jest w statucie prawdopodobnie wszystkich polskich szkół. Cel ten może być realizowany na wiele różnych sposobów. Poprzez edukację w zakresie problemów społecznych, zgłębianie twórczości literatury pięknej pobudzającej do refleksji, jak również nauczanie wszystkich przedmiotów traktujących o życiu człowieka i istniejących w nim problemów. Wrażliwość społeczną kształtują także rodzice i nauczyciele, swoją postawą i zachowaniem wobec dzieci i młodzieży. Jeśli to zachowanie jest pełne szacunku i zrozumienia dla innych, nie pozbawione wyrozumiałości, a opiera się na jasno określonych i ściśle przestrzeganych normach moralnych, nakazujących równe traktowanie, nie pozwalających na obojętność wobec słabości i problemów innych ludzi. Jednym z ważnych elementów wrażliwości społecznej wydaje się więc być, tolerancja wobec innych i niestereotypowe pojmowanie inności związanej z odmienną przynależnością narodowościową i etniczną.

Artykuł jest próbą analizy kształtowania postaw pod wpływem kultury środowiska szkolnego i rodzinnego wobec osób postrzeganych jako „inne”, „obce”. Ze względu na to, że dążenia, upodobania i preferencje młodych Polaków rzutować będą przez wiele nadchodzących lat na ogólny obraz życia społecznego, uzasadnione wydaje się zaprojektowanie i prowadzenie badań umożliwiających dokonanie charakterystyki tej grupy społecznej. Jednym z bardzo ważnych obszarów tejże charakterystyki, wydaje się natomiast diagnoza postaw dzieci i młodzieży wobec inności.

Poruszane w niniejszym artykule czynniki kształtujące postawy dzieci i młodzieży, mogą być pomocny w planowaniu i wprowadzaniu nowych treści kształcenia oraz w przeprowadzeniu reform edukacyjnych i przyczyniać się do rozwoju pedagogiki, psychologii, socjologii i antropologii społecznej (Majerek, 2005, s. 5). Warto jest więc poznać poglądy i opinie młodego pokolenia, jak również zmienne je determinujące, aby skutecznie rozwijać otwartość i poszanowanie wobec „odmienności” a także korygować istniejące stereotypy i uprzedzenia.

Wśród licznie opisywanych w literaturze czynników kształtujących postawy młodego pokolenia, bardzo często wymienia się rodzinę a także szkołę i na tych kwestiach skupiono się szczególnie w tym artykule. Ponieważ nauczyciel w okresie kształtowania się tożsamości i postaw młodego pokolenia, może wobec swoich uczniów pełnić rolę modela i mentora, rodzi to przypuszczenie, że jego postawy mogą rzutować na sposób myślenia uczniów, z którymi prowadzi zajęcia.

Uprzedzenia są zjawiskiem powszechnym, a zarazem najbardziej niebezpiecznym, obecnym we wszystkich społeczeństwach świata. Naukowcy zajmu-

jący się psychologią społeczni (Aronson, Wilson, Akert, 1997) definiują uprzedzenia jako negatywną, często wrogą postawę wobec ludzi wyodrębnionych na podstawie grupowej przynależności. Każde zetknięcie się z przedstawicielem innej grupy społecznej powoduje, przynajmniej w minimalnym stopniu, modyfikację stereotypu o tej grupie. Jeśli doświadczenia z przedstawicielem grupy, która nie miała wcześniej wyraźnego stereotypu są negatywne, zostaje zbudowana podstawa uprzedzenia. Uprzedzenia społeczne są postawami, które polegają na odrzucaniu kogoś lub czegoś bez racjonalnych przesłanek. Występują one wtedy, kiedy osoba podejmująca ocenę, wyraża negatywną opinię bez wcześniejszego doświadczenia z daną osobą lub zjawiskiem, najczęściej na podstawie fałszywych lub niekompletnych informacji. Uprzedzenia wynikają również z utrwalonych w danych kulturach czy społeczeństwach stereotypów. Stają się wówczas groźne dla funkcjonowania społeczeństwa albo pewnych kategorii społecznych, gdy przybierają charakter instytucjonalny i stają się częścią określonych ideologii.

Wśród tego rodzaju zachowań wyróżnia się uprzedzenia:

- awersyjne, gdzie mechanizm działania uprzedzeń, jest podobny do działania fobii. Jego podłożem są silne, często negatywne emocje takie jak: nienawiść, lęk, wstręt. Każdy kontakt z przedstawicielami danej grupy jest traktowany jako zagrożenie. Uprzedzeniom awersyjnym niejednokrotnie towarzyszy przemoc werbalna lub fizyczna, a ta czasami przeobraża się w zorganizowany atak np. holocaust podczas II wojny światowej, porwania i morderstwa na tle rasowym.
- nominatywne, gdzie podłożem uprzedzeń nie są silne negatywne emocje, ale poczucie wyższości własnej grupy nad grupą dyskryminowaną. Przekonanie o niższości owej grupy wiąże się z traktowaniem jej nie jako zagrożenia, ale jako źródło dyskomfortu lub przykrości. Przedstawiciele tej grupy, traktuje się jako ludzi konstytucyjnie mniej wartościowych, i to bez względu na ich osiągnięcia, czy dokonania. Charakterystyczne jest jednocześnie to, że deprecjacja danej grupy zwiększa wartość własnej grupy – dominatywnie, uprzedzenia przejawiające się poprzez protekcyjalne traktowanie dyskryminowanych, połączone najczęściej z deklaracjami takimi jak: Nie mam nic przeciwko Żydom i Murzynom ale uważam, że powinni znać swoje miejsce.
- uprzedzenia wynikające z niejasności, podłożem uprzedzeń tego rodzaju jest niski poziom poczucia własnej wartości, albo kontrast między niską oceną siebie a (mniej lub bardziej świadomą) wysoką oceną dyskryminowanej grupy. Osoba, żeby nie czuć się gorszą, będzie obniżała wartość grupy, którą dyskryminuje, aby w ten sposób zwiększyć poczucie

własnej wartości. Jest to typowe zjawisko zazdrości lub zawiści (Poulin-Dubois, 2016).

Odmienną postawą do uprzedzenia są stereotypy. Stereotypem nazywamy zgeneralizowane przekonania na temat danej grupy, gdzie zasadniczo wszystkim jej członkom przypisuje się te same cechy, niezależnie od rzeczywistego ich zróżnicowania. Jeżeli stereotyp przeszkadza, uniemożliwia dostrzeżenie osobistych różnic wewnątrz grupy ludzi, to jest nieprzystosowawczy, szkodliwy i potencjalnie obraźliwy. Znaczna ilość ludzi jest ofiarą stereotypizacji, a nawet przemocy, a to z powodu przynależności do różnych grup. Podstawową, naturalną grupą do jakiej należy się, jest rodzina, następną grupą jest naród, zaraz potem przynależność rasowa i etniczna, płeć, preferencje seksualne, religia. Przedmiotem uprzedzeń mogą być też: wygląd zewnętrzny i stan fizyczny; otyłość niepełnosprawność, inwalidztwo nieuleczalne choroby np. AIDS. Osoby dotknięte nimi są niejako naznaczone i traktowane przez innych ludzi inaczej. Jeśli ktoś podtrzymuje takie tendencyjne przekonania jest również pod wpływem negatywnych oddziaływań. Stereotyp od uprzedzenia różni się mniejszą złożonością, mniejszą intensywnością i odpornością na zmiany. Stereotypy mogą być pozytywne albo negatywne, natomiast przesady i uprzedzenia mają zawsze charakter negatywny. Stereotypy tak jak uprzedzenia, pojawiają się przede wszystkim w odniesieniu do tych, którzy są łatwo rozpoznawalni. Rozpoznawalni w sposób taki, że można ich traktować jako posiadających coś wspólnego. Pozwala na to np. sposób ubierania się, kolor skóry, język jakim się posługują, zwyczaje, płeć. Dzięki takim cechom nie trudno jest stworzyć kategorię, która łatwo przeradza się w stereotyp: Wszyscy Czarni są... Wszyscy Niemcy to... itd. Stereotypy narodowościowe utrzymują się jednak mimo poprawnego charakteru stosunków międzynarodowych, pomiędzy dwoma (lub więcej) krajami. Pewne wyobrażenia „Obcego” są bardzo trwałe. Kraje sąsiadujące ze sobą mają najczęściej kilka znacznie różniących się wyobrażeń o sobie nawzajem. Kilka stereotypów narodowych służy różnym celom. Raz ukształtowany stereotyp, staje się ważnym elementem konstytuującym rzeczywistość niezależnie od kryterium prawdy czy fałszu. Stereotyp zanurzony w historii pozostaje groźny dla potrzeb współczesnego zbliżenia międzynarodowego. Związany jest on z historycznymi mechanizmami komunikacji społecznej. Przechowując doświadczenia pokoleń, nadaje im specyficzne znaczenie, wywiera nacisk a jego granic nie wytyczają ani prawda, ani doświadczenia teraźniejszości (Nikitorowicz, 2009).

Nie ma zbyt wiele prac dotyczących stereotypów i uprzedzeń u dzieci i młodzieży szkolnej. Nie są one też zbyt zróżnicowane pod względem wyrażanych opinii na ich tematy, to jednak dostarczają one wystarczających dowo-

dów na to, że stereotypy i uprzedzenia występują już u najmłodszych dzieci. Wydaje się, że dla małych dzieci to właśnie płeć jest najważniejszym kryterium podziału społecznego. Siedmiomiesięczne dziecko potrafi odróżnić głos męski od kobiecego, jako dziewięciomiesięczne potrafi reagować odmiennie na męską i kobiecą twarz. Około pierwszego roku życia niemowlęta są w stanie połączyć oba rodzaje doznań i silniej skupić się na kobiecych twarzach, słuchając ich głosów. W swojej monografii About (1988) przedstawia dane, pokazujące wczesne występowanie stereotypów i uprzedzeń u dzieci i zmniejszanie się ich wraz z wiekiem. W badaniach wykazuje też, że dzieci w wieku przedszkolnym potrafią klasyfikować innych według przynależności etnicznej. W procesie kategoryzacji opierają się na łatwo rozpoznawalnych atrybutach takich jak: fryzura, kolor skóry, ubiór i język. Znaczenie kategorii płci zmniejsza się w latach szkolnych. W tym czasie, większą rolę odgrywa przynależność etniczna. Kolejną zmianą zachodzącą w wieku szkolnym jest zdolność dzieci do tworzenia bardziej abstrakcyjnych klasyfikacji, które oparte są na narodowości czy religii. Z wielu badań wynika, że tendencja do kategoryzowania innych w grupy społeczne, u dzieci rozwija się stosunkowo wcześnie, to charakter dominujący kategorii wydaje się ulegać zmianom wraz z rozwojem dziecka. Godnym zauważenia i podkreślenia jest, że kategoryzacja nie zawsze prowadzi do powstawania w pełni rozwiniętego stereotypu. Sam stereotyp dopiero wówczas rozwija się, kiedy u obserwatora gromadzi się wiedza i powstaje zbiór przekonań na temat danej grupy umożliwiających dokonanie ogólnej charakterystyki tej grupy. Kanadyjska badaczka zajmująca się różnymi uprzedzeniami (etnicznymi, płciowymi, językowymi, dotyczącymi wieku itp.) wykazała również występowanie uprzedzeń u dzieci i młodzieży, wszystkich typów w różnych grupach wiekowych (Powlisha, 1994). Liczne dane dowodzą, że dzieci najczęściej tworzą stereotypy dotyczące płci, wieku, rasy i że w większości są to stereotypy, którym towarzyszą negatywne oceny (Biernat, 1991). Bardzo obszernym studium empirycznym na temat stereotypów i uprzedzeń u dzieci i młodzieży jest praca (Weigl, 1999), według której stereotypy na temat różnych grup narodowych u polskich dzieci występują już w wieku 7 lat. Podążając za wynikami tych badań, można stwierdzić, że już w szóstym roku życia dziecka, zaczyna się intensywny proces przyswajania i kształtowania stereotypów społecznych. W trakcie rozwoju, pierwszych latach edukacji szkolnej, proces ten nasila się, by osiągnąć najwyższy poziom w dziesiątym – dziesiątym roku życia. Negatywne nastawienie wobec innych, na tym etapie rozwoju, ma charakter tylko werbalny, co oznacza, że nie jest powiązane z zachowaniem. W kolejnej fazie socjalizacji dzieci poznają typowe zachowania, które są skutkiem przyswojonych wcześniej stereotypów i uprzedzeń. Kolejna

zmiana w strukturze nietolerancyjnych postaw, zachodzi u młodzieży w wieku dwunastu – piętnastu lat. Polega ona na werbalnej deklaracji akceptacji wobec wszelkiej odmienności. Jednak w zachowaniu tej grupy młodzieży można zauważyć (częstsze niż w przypadku pozostałych grup wiekowych) akty dyskryminacji w stosunku do osób postrzeganych jako inne. Badania pokazują, że zarówno dzieci jak i młodzież mają skłonność głównie do silnej faworyzacji własnej grupy narodowej oraz defaworyzacji innych grup. Podobne badania prowadzono na całym świecie (w Polsce, Stanach Zjednoczonych, Niemczech a także w Izraelu) wskazały one, na znaczną systematyczną zależność między stosunkiem do własnej grupy i stosunkiem do obcych grup. Widoczne jest bardzo, że im bardziej osoby skoncentrowane są na własnej grupie, tym gorszy jest ich stosunek do Innych. Zbyt silne postawy patriotyczne, narodowo centryczne, przekonanie o wyjątkowości i unikatowości własnej grupy, sprzyjają wrogiej postawie wyższości wobec „Innych”, często lekceważenia ich, oraz traktowania jako osób gorszych. Zauważa się tendencję do negatywnego traktowania reprezentantów innych grup narodowych w sytuacji gdy sprzyja temu często silna koncentracja na interesie własnego narodu, a także przekonanie o podzieleniu tych poglądów przez większość. Można sądzić, iż podsycanie skrajnych postaw patriotycznych i nacjonalistycznych zwiększa prawdopodobieństwo negatywnego stosunku do innych. Niestety, prawdopodobieństwo to, jest największe w przypadku grup zwyczajowo ocenianych negatywnie. Podstawy owej wczesnej tendencji do przypisywania pozytywnych cech raczej własnej grupie a niżeli obcej, nie są jednakowoż jasne. Skłonność ta może wywodzić się z motywacji do pozytywnego wyróżniania własnej grupy spośród innych grup może również odzwierciedlać motywacje do pozytywnego spostrzegania grupy, z jaką dana osoba jest związana.

Biorąc pod uwagę mechanizmy, jakie przyczyniają się powstawaniu stereotypów należy spróbować sklasyfikować je zdaniem autora tego artykułu, według zaangażowanych w nie procesów: poznawczych, kulturowych, społeczno-motywacyjnych. Na rozumowanie jednostki ma wpływ kultura w jakiej ona żyje. Sposoby interakcji ulegają pewnym zmianom pod wpływem myśli i uczuć. Chociaż pewne reakcje na inne grupy mogą być wrodzone, to większość stereotypów nabyta jest poprzez przetwarzania informacji zachodzących w kontekście społecznym. Informacje takie mogą pochodzić z interakcji bezpośrednich lub mogą być przekazywane kulturowo. Stereotypy przyczyniają się do powstawania uprzedzeń a uprzedzenia mają znaczący udział w kształtowaniu się stereotypów. Bardzo ważne jest zrozumienie podstaw kształtowania się stereotypów, może to ułatwić odkrycie najlepszego czasu oraz sposobu eliminacji ich negatywnych konsekwencji, jak również okoliczności, w jakich stereo-

typy mogą spełniać funkcje pozytywne. Fakt, iż najczęstszym efektem myślenia stereotypowego jest negatywna ocena obcych grup sugeruje, że stereotypy mogą odpowiadać w dużej mierze za występujące konflikty między ludźmi różnych narodowości. Prawdopodobnie nagłaśniane w mediach akty przemocy wobec reprezentantów różnych grup, są efektem między innymi myślenia stereotypowego. Stereotypy negatywne są zjawiskiem, które należy zwalczać oraz zapobiegać ich powstawaniu i utrwalaniu się. Są jednak dodatnie strony stereotypów, które mogą przynosić pozytywne efekty, jeśli wiążą się z patriotyzmem i uwielbieniem własnej grupy. Uważa się, że mogą być siłą napędową w kierunku solidarności, poczucia wspólnoty, jeśli wynikają z przekonania o wyjątkowości własnego narodu ale nie kosztem negacji innego narodu. Problem jednak pojawia się wówczas, gdy takie przekonania nabierają zbyt dużej siły, tak jak to ma miejsce w państwach totalitarnych, gdzie faworyzacji własnej grupy towarzyszy silna niechęć do obcych. Obszerną relacją z badań prezentuje też Nowicka (1996), gdzie przedmiotem badań były postawy młodych Polaków wobec obcych, ściślej mówiąc: wobec osób kwalifikowanych jako „obcy” ze względu na przynależność etniczną lub wyznaniową. Celem przeprowadzonych badań było ustalenie poziomu tolerancji respondentów na inność (obcość), oraz wpływu przesądów i uprzedzeń na ich postawy wobec innych. Zaobserwowano, że w społeczeństwie polskim słabo rozpowszechnione są zasady równościowego traktowania cudzoziemców. W pytaniach mających na celu mierzenie dystansu zauważa się, że pewne narody traktowane są bardziej akceptująco, a inne narody są częściej odrzucane. Z badań wynika, że narody które traktuje się z mniejszym dystansem można określić jako zachodnie, reprezentujące wysoki poziom ekonomiczny. Narody takie jak Francuzi czy Anglicy uważani są przez Polaków za przedstawicieli „rdzenia” kultury europejskiej i europejskości. Amerykanie natomiast uważani są za przedstawicieli wysokiej cywilizacji industrialnej i nowoczesności.

Czynniki kształtujące postawy społeczne u dzieci i młodzieży

Termin postawa można zdefiniować jako „stan umysłu jednostki wobec pewnych wartości o społecznym charakterze” (Mika, 1981). Postawa to inaczej ocena, co oznacza, że jest pozytywną lub negatywną reakcją na coś. Możemy wyróżnić trzy komponenty postawy:

- komponent emocjonalny – osobiste reakcje emocjonalne jednostki w stosunku do przedmiotu postawy tj. problemu społecznego lub innej osoby,
- komponent poznawczy – osobiste myśli i przekonania o przedmiocie postawy, oraz

- komponent behawioralny – działania dające się zaobserwować zachowanie wobec przedmiotu postawy (Aronson, Wilson, Akert, 1997).

Upředzenie jako gęboko zakorzeniona i silna postawa, ma wiele przyczyn. Wśród tych przyczyn wymienia się najczęściej sposób, w jaki ludzie postrzegają rzeczywistość i wyciągają wnioski, oraz tendencyjność do dzielenia ludzi na własnych i obcych gdzie duże znaczenie ma historia, która odgrywa wielką rolę w kształtowaniu się postaw społecznych dzieci i młodzieży. Z wychowaniem dzieci i młodych ludzi, ściśle związane są historyczne źródła tworzenia się upředzeń i stereotypów. Historia narodowa wpływa na świadomość uczniów w dość szerokim stopniu. Po pierwsze bardzo ważne jest, samo zetknięcie się z informacjami historycznymi przekazywanymi np. na lekcji, w sytuacji, kiedy dokonuje pewnego podziału na grupy społeczne i narodowościowe, które odegrały pozytywną rolę w historii, w przypadku Polski będą to np. Stany Zjednoczone i Francja, a także te, które zapisały się w sposób negatywny czyli np. Niemcy i Rosja. Po drugie, historia determinuje w pewien sposób treści zawarte w literaturze narodowej, z którą stykają się uczniowie w procesie edukacji. Takie przekazy, gdzie opisuje się losy konkretnych ludzi i wywołuje emocje w znacznie większym stopniu, pobudzają tworzenie się określonych stereotypów i upředzeń w stosunku do przedstawicieli opisywanych w nich grup społecznych lub narodów. Po trzecie wreszcie, historia w oczywisty sposób warunkuje stereotypy i upředzenia w stosunku do konkretnych osób, co ma wpływ na przekazywanie ich potomkom. Można przyjąć, że niechęć Polaków do Rosjan i Niemców wynika w największej mierze właśnie z faktu historycznego jakim jest II Wojna Światowa. Kolejnym istotnym czynnikiem kształtującym postawy społeczne dzieci i młodzieży są przekazy medialne. Nawet przy braku osobistego kontaktu dziecka z osobą odbieraną jako „inna” to literatura, środki masowego przekazu, media elektroniczne, tworzą poczucie nieograniczonego dostępu do ogromu obrazów i informacji z odległych rejonów świata, które kształtują te postawy, tym bardziej, że możliwości nieutrudnionej granicami państw komunikacji są olbrzymie. Należałoby zatem oczekiwać, że stosunek dzieci i młodzieży do przedstawicieli innych grup narodowych czy kulturowych będzie życzliwy albo przynajmniej neutralny, nacechowany tolerancją i ukierunkowany na poszukiwanie właściwych kontaktów, to jednak tak nie jest. Chociaż współczesnymi twórcami rzeczywistości są media, gdzie zaawansowana technologia tworzenia przekazów medialnych na szeroką skalę powinna sprawić, że odbiorca – dziecko, młody człowiek, będzie czuł się rzeczywiście doskonale poinformowany, to jednak wpływ mediów nie jest decydujący na ich przekonania i postawy, nie mówiąc o tym, że tak naprawdę jednak, to producenci i dziennikarze decydują od tym, co i w

jaki sposób przedstawić, a kierują się w tym własnymi założeniami i wartościami, ale także wytycznymi swoich zwierzchników. Godne zauważenia jest jednak, że dzieci i ich starsi koledzy nie żyją w społecznej i psychologicznej próżni. Podkreślić należy, iż dzieci wrastają w kulturę swojego otoczenia. Młodzi ludzie przyswajają stosunek do Innych, reprezentowany przez osoby dla nich znaczące rodziców, nauczycieli, duchownych, idoli i społeczne autorytety. Istotny wpływ na poglądy dzieci i młodzieży wydają się bardziej wywierać osoby publiczne takie jak: modni w ostatnim czasie celebryci, artyści czy politycy. Poza garstką najbardziej wyrobionych odbiorców, którymi z pewnością nie są dzieci, większość obywateli kształtuje swoje poglądy na temat innych narodowości i kultur na podstawie przekazów telewizyjnych, radiowych czy prasowych. Dzieci zakładają, że to co się dzieje w przekazach medialnych jest czystym odzwierciedleniem rzeczywistości. Rozbudzenie negatywnych stereotypów i uprzedzeń wyłącznie poprzez medialne przekazy, można nazwać naznaczeniem medialnym. Pamiętać też należy, że dzieci i młodzież potrafią czytać, i że mają okazje czytać napisy na murach w rodzaju „Żydzi do gazu!” Potrafią też słuchać, mniej lub bardziej przemyślanych, często pełnych ksenofobii wypowiedzi innych osób np. opowiadających dowcipy z wykorzystaniem przedstawicieli innych narodów. Ważnym czynnikiem oddziaływania są również czytanki z czasopism dziecięcych. Okazało się bowiem, że często najprawdopodobniej wbrew intencjom autorów zawierały one informacje, sądy, opisy zdarzeń, wyraźnie pogarszające stosunek do mniejszości czy w ogóle do „obcych”. Stwierzeń takich dokonano na podstawie analizy, polskich czasopism dla dzieci sprzed kilku lat w odniesieniu do Romów, do Buddystów czy Arabów. Na pewno – co potwierdzają dane uzyskane w wielu badaniach wraz ze wzrostem liczby tekstów, filmów, czy programów telewizyjnych, w których udział biorą czarnoskórzy jako np. aktorzy, bohaterowie, czy narratorzy, zmniejsza się nasilenie negatywnego stosunku do Afroamerykanów. Zbliżone wyniki uzyskano, w odniesieniu do osób niepełnosprawnych. Dane te wyraźnie wskazują, że „oswojenie się” z obecnością mniejszości, zgromadzenie informacji na ich temat może, ale samoczynnie nie musi, być czynnikiem osłabiającym stereotypy i uprzedzenia.

„Inność” to kategoria szeroko obecna w rzeczywistości młodego człowieka. Duże znaczenie dla kształtowania się postaw społecznych ma także proces wychowania w rodzinie i w szkole oraz niektóre zmienne demograficzne takie jak miejsce zamieszkania, szkoła w której odbywa się edukację oraz płeć a także wykształcenie rodziców (Majerek, 2005). Istnieją badania pokazujące, że znaczenie dla kształtowania się stereotypów ma również płeć. Niektóre dane sugerują, że mężczyźni częściej niż kobiety skłonni są do jawnego i bezpośredniego

go prezentowania niechęci w stosunku do innych ludzi (Korzeniowski, 1993). Okazywane w ten sposób nastawienie określa osobowości autorytarne, cechuje je wykazywanie silnych predyspozycji do akceptowania i podzielenia antydemokratycznych przekonań, uwidaczniających się w tradycyjnych poglądach i postawach osobowości, a także w postrzeganiu świata przez pryzmat schematycznego „sztywnego” rozumowania. Wskazuje także na etnocentryzm, który stawia własny naród lub grupę etniczną w centrum zainteresowania i wywyższa go ponad inne. Działania takie mogą doprowadzić do uznawania własnego narodu za najważniejszy, powstania etnocentryzmu gdzie afirmacyjny stosunek do własnej kultury, jednocześnie deprecjonujący inne.

Chłopcy częściej niż dziewczynki dokonywali porównań własnej osoby względem innych osób, oraz cechują się wyższym poziomem etnocentryzmu i autorytaryzmu. Dla osobowości autorytarnej charakterystyczna jest rezygnacja z własnej oceny zjawisk i podpieranie się autorytetem znanej osoby dla wyjaśnienia swoich poglądów i działania, tendencją do idealizowania obrazu tej grupy społecznej do której się należy. Nacjonalizm natomiast, który wiąże się z faworyzowaniem własnego narodu może skutkować uprzedzeniami wobec innych narodów. Postrzeganie siebie jako członka danej grupy wpływa bardzo silnie na proces kształtowania i przejawiania postaw wobec innych ludzi. Proces postrzegania własnej grupy jako lepszej niż „obca” w odniesieniu do międzykulturowych interakcji nazywany jest etnocentryzmem. Mając na uwadze ten właśnie proces, to własna grupa jest wyznacznikiem do klasyfikowania i oceniania innych ludzi. W tej perspektywie, to członkowie własnej grupy są spostrzegani jako przyjacielscy, godni zaufania, prawdomówni, pokojowo usposobieni. Inni natomiast oceniani są jako nieuczciwi, niewiarogodni, nastawieni na rywalizację. Etnocentryzm jest wynikiem socjalizacji w trakcie której dziecko uczy się norm, podstawowych wartości, oraz ról odpowiednich dla danego społeczeństwa. Tak przekazywany system znaczeń może służyć utrzymywaniu wysokiego, a nawet przesadnego poczucia wartości całej grupy. Z tego też względu etnocentryzm, nacjonalizm i patriotyzm mogą przyczyniać się do powstawania stereotypów wobec grup obcych (Brewer, 1986). Jednakże psychologowie zajmujący się psychologią rozwojową stwierdzają, iż wraz z wiekiem, dorastaniem, dojrzewaniem intelektualnym, emocjonalnym i moralnym tendencja do stereotypowego postrzegania Innych powinna słabnąć. Niestety wyniki badań na ten temat, nie są jednoznaczne. Na podkreślenie zasługuje i optymistycznym jednak jest to, iż stereotypowe obrazy Innych mogą ulegać, w szczególnych warunkach, dyskretnym, powolnym ale trwałym zmianom w kierunku pozytywnym.

Kształtowanie się postaw dzieci i młodzieży jest procesem złożonym i skomplikowanym, w którym uczestniczy wiele różnych czynników. Określenie bezwzględного wpływu czynników pojedynczych jest dość trudne. Za zwyczaj najważniejszą rolę przypisuje się rodzinie, o czym będzie mowa w następnej części niniejszego opracowania.

Rodzina jako czynnik kształtujący postawy społeczne dzieci i młodzieży

Pierwszym środowiskiem mającym znaczący wpływ na postawy dziecka jest rodzina, to ona wytwarza u niego określony system wartości. To tu tworzą się określone normy regulujące zachowania jej członków, a także role i pozycje wytwarzające wzajemne wymagania i oczekiwania. Rodzina stanowi niepodzielną część każdego społeczeństwa, jest jego najmniejszą ale elementarną komórką, jest podstawowym środowiskiem życia człowieka. Związani jesteśmy z nią uczuciowo, biologicznie, kulturowo i biograficznie. Stanowi ona najstarszą a także najbardziej trwałą formę współżycia ludzi. Występuje we wszystkich społeczeństwach i formach społecznych, u jej fundamentów tkwią biologiczne cechy człowieka, co powoduje trwałość rodziny. Jest podstawową grupą społeczną, w której kształtuje się umiejętność współżycia zespołowego dziecka. Jest również głównym ośrodkiem rozwoju sfery emocjonalnej osobowości i postaw moralnych. To ona we wczesnych okresach rozwoju dziecka zapewnia jego wszystkie potrzeby. Poprzez przykład i pośrednictwo osób starszych, stwarza dziecku możliwości harmonijnego wejścia w otaczający je świat, a także jego dogłębne poznanie. Rodzina, w procesie niezliczonych i różnorodnych oddziaływań wychowawczych, zmierza ku ukształtowaniu systemu wartości dziecka, przekazuje mu podstawowe wartości kulturowe i ideowe. Jest grupą społeczną, w której następuje poznanie pierwszych form moralno-etycznych, a w ich następstwie zróżnicowanie dobra i zła jak również klasyfikowanie osób, przedmiotów i zjawisk. W okresie dzieciństwa u podstaw rozwoju społeczno-moralnego dziecka leżą takie procesy jak obserwacja, identyfikacja i naśladowanie. Rodzina ma wyjątkową siłę oddziaływującą na kształtowanie osobowości małego człowieka jest najważniejszym, niekwestionowanym elementarnym środowiskiem życia dziecka, zapewnia mu, poczucie bezpieczeństwa i odpowiednie warunki egzystencji. Zajmuje wyjątkową pozycję wśród innych kompozycji społecznych. Jest jedyną taką grupą społeczną, która bazuje na czynnikach biologicznych i naturalnych, w której powiązania miłości i pokrewieństwa nabierają najwyższego znaczenia. Jest też jedyną grupą zbudowaną na miłości, w którą prawo interweniuje wyjątkowo dla umocnie-

nia więzów wspólnoty. Stanowi najmniejszą, najbardziej naturalną, a zarazem konieczną grupę społeczną, wcześniejszą niż państwo czy inne grupy, zarówno w porządku czasowym jak i logicznym. W każdej cywilizacji i w każdej epoce, ujawnia swe pełne kompetencje do zapewnienia swoim członkom warunków proporcjonalnego rozwoju osobowości. Wpływ wychowawczy rodziny jest najsilniejszy we wczesnych stadiach rozwoju dziecka. W okresie dzieciństwa, kiedy dziecko podlega w różnej mierze oddziaływaniu instytucji wychowawczych, za opiekę nad nim i za wychowanie odpowiedzialni są przede wszystkim rodzice, stanowią więc oni podstawową grupę społeczną, elementarną komórkę życia w społeczeństwie. O ogromnym znaczeniu wychowawczej roli rodziny świadczy stwierdzenie, że: „Rodzina jest pierwszą instytucją kształcenia i wychowania jednostki. Każda rodzina w bardzo zróżnicowany sposób daje swoim dzieciom wprowadzenie do języka ojczystego, elementarny zasób wiadomości pozwalający na postrzeganie i interpretację otoczenia, rzeczy i ludzi, pierwsze nawyki i przyzwyczajenia. Rodzina, jest zatem instytucją kształcenia i wychowania nie tylko naturalnego i spontanicznego, lecz także intencjonalnego. Od poziomu, w jakim daje ona dziecku elementy wykształcenia i wychowania zależy nie tylko jego szkolny start, ale także późniejszy rozwój umysłu i charakter” (Tyszka, 1992).

Każda z rodzin tworzy własną atmosferę życia domowego na którą składają się przede wszystkim: stosunki wzajemne między małżonkami, miłość rodzicielska do dzieci, uznawanie określonych wartości, codzienne zachowania wszystkich członków grupy rodzinnej, a także kultywowanie obrzędów i tradycji. Wychowawcze oddziaływanie atmosfery rodzinnej ma bardzo istotny wpływ na poziom i zakres socjalizacji dzieci i młodzieży, w drodze często nieświadomego przekazywania wiedzy o rzeczywistości społecznej i gospodarczej, określonego systemu ocen, wartości i wzorów zachowań. Należy stąd wyciągnąć wniosek, iż rodzina, w której panuje właściwa atmosfera wychowawcza, ma możliwości prawidłowego organizowania życia rodzinnego pozwalającego na rozwijanie aktywności dziecka, dostarczania mu przykładów godnego zachowania, stwarzania warunków do przyjmowania odpowiedniego stylu życia, takiego który pobudzał będzie do kreowania osobowości przystosowanej do zachodzących zmian zarówno społecznych jak i gospodarczych. W rodzinie kształtują się w sposób zgodny z oczekiwaniami społecznymi środowiska, podstawowe nawyki zachowań. Rozwija ona w dziecku nie tylko pierwsze wyobrażenia o własnym miejscu w życiu społecznym i uczy pełnienia ról społecznych, ale przede wszystkim w rodzinie kształtują się podstawowe cechy charakteru dziecka takie jak: obowiązkowość, czynność, samokrytycyzm, krytycyzm, potrzeba odczuwania własnej wartości i użyteczności społecznej, de-

likatność, takt, poczucie godności osobistej. Albo, przy niewłaściwym klimacie wychowawczym: egoizm, wygodnictwo, lekceważenie praw innych ludzi i powszechnie obowiązujących zasad postępowania i współzycia. Oddziaływanie rodziny jest zróżnicowane między innymi ze względu na charakter więzi wewnątrzrodzinnej, określonej przez strukturę społeczną. Od struktury rodziny zależy w dużym stopniu organizacja jej życia, atmosfera, funkcjonowanie wychowawcze i interakcje między członkami. I tak najbardziej pozytywny wpływ na wychowanie dziecka ma tak zwana „rodzina normalna” gdzie relacje oparte są na więzi biologicznej między rodzicami a wszystkimi dziećmi, odznaczają się sympatyczną atmosferą współzycia, spójnością wzajemnych stosunków dzięki skupieniu na potrzebach i aspiracjach jej wszystkich członków, a w szczególności na wychowaniu i wykształceniu dzieci, dążąca także do likwidacji pojawiających się konfliktów między jej członkami. Należy wspomnieć tu o innych istniejących strukturach rodzinnych takich jak: rodzina rozbita, rodzina zdezorganizowana, rodzina zreorganizowana rodzina zdemoralizowana i rodzina zastępcza, gdzie każda z nich w inny sposób oddziałuje na dziecko pod względem wychowawczym. Stwarza dziecku inne warunki oraz możliwości rozwoju. W każdej z tych rodzin, mogą jednak zaistnieć korzystne oddziaływania wychowawcze. Bodźce emocjonalne w takiej rodzinie stymulują rozwój dziecka, ulegają zmianom i w takiej czy innej postaci działają długo, niejednokrotnie przez całe dzieciństwo i młodość. Oddziaływanie struktury rodziny ma charakter, wieloaspektowy, inaczej przebiega rozwój dziecka, które ma oboje rodziców, inaczej przedstawia się sytuacja dziecka w rodzinie dwupokoleniowej, inaczej w rodzinie w której skład wchodzi również dziadkowie i inni domownicy. W rodzinie, dziecko po raz pierwszy spotyka się z pojęciem dobra i zła. To rodzice swoim zachowaniem i ocenami ukazują mu, co w życiu jest ważne, z czym należy się liczyć. Można zatem stwierdzić, że podstawową rolę w kształtowaniu postaw, szczególnie w okresie dzieciństwa odgrywają rodzice, zarówno ich postawy, a także stosowane przez nie środki wychowawcze, czego wynikiem niejednokrotnie są postawy dzieci podobne do postaw rodziców. Owa łatwość kształtowania postaw i ich trwałość związana jest z bardzo dużym przywiązaniem dzieci od swoich rodziców. W zależności od tego jaka atmosfera panuje w domu rodzinnym, dzieci nabywają postawy ufności i życzliwości w stosunku do innych ludzi. Odważnie podejmują swoje obowiązki, ponieważ wierzą w swoje możliwości. Najczęściej są naturalne, swobodne i pewne siebie, bo mają poczucie własnej wartości. Są też na ogół radosne i szczęśliwe. W rodzinach, gdzie panuje brak dbałości o dziecko, niezgoda, alkoholizm, dziecko wytwarza u siebie postawę nieufności, wrogości, wzmaga się agresja, często wytwarzają się postawy za-

lęknienia, z bardzo silnym poczuciem mniejszej wartości. Decydującą rolę odgrywa tutaj czynnik emocjonalny. Istnieją badania, w których wystąpił istotny statystycznie związek pomiędzy stereotypami etnicznymi rodziców i ich dzieci (Weigl, 1999). Dziecko przyjmuje wartości, które rodzice deklarują nie tylko w sposób werbalny, ale także obserwuje ich zachowania, ocenia postępowanie i identyfikując się często z nimi, przyswaja sobie przekazane przez nich wartości, które wyrażają się w ich postawach, emocjach, przekazach oraz różnorodnych formach działania. W miarę dojrzewania dziecka, coraz większego znaczenia nabiera proces modelowania, wzrastający zasób doświadczeń oraz motywacja wewnętrzna. W przekazie wartości pomiędzy rodzicami i dziećmi, bardzo ważną rolę pełni również postawa dziecka wobec rodziców. Czy dziecko darzy szacunkiem i zaufaniem rodziców. Czy stanowią oni dla dziecka właściwy model do naśladowania. Podobnie w pracach (Skarżyńska, 1999) pokazano, że im bardziej patriotycznie nastawieni są rodzice tym bardziej nacjonalistyczne postawy deklarują dzieci. Grupa badaczy postanowiła sprawdzić, czy i w jakim stopniu, poglądy dzieci na przedstawicieli innych narodowości są podobne do poglądów ich matek. Dzieci oraz ich matki oceniały, (niezależnie ale w tym samym czasie) np. jak wiele zalet mają przedstawiciele poszczególnych narodowości, jaki dystans wobec nich, byłby optymalny, a także w jakim stopniu przedstawiciele poszczególnych grup narodowych są skłonni do niesienia pomocy dzieciom z krajów objętych np. wojną. Wyniki nie pozostawiły wątpliwości. Stwierdzono znaczne podobieństwo poglądów dzieci, oraz ich matek we wszystkich badanych aspektach. W podobnych badaniach, gdzie analizowano stereotypy płci, stwierdzono wyraźne podobieństwo poglądów dzieci do poglądów obojga ich rodziców. Powracając do przypuszczeń dotyczących powstawania otwartości na innych, lub skłonności do uprzedzeń u dzieci i młodzieży, trafny wydaje się być ten punkt widzenia, który zakłada, bardzo często nieświadome przejmowanie od dorosłych osób przekonań na temat przedstawicieli mniejszości narodowych, odmienności kulturowych oraz cudzoziemców itd. Należałoby założyć jednak, iż poglądy różnych dorosłych autorytetów mogą pozostawać w sprzeczności. Wtedy przejmowanie postaw społecznych przez dzieci ma bardziej skomplikowany charakter. Oczywiście jest też obecność postawy buntu u starszych dzieci oraz młodzieży i ich chęć odcięcia się od niektórych poglądów i wartości świata dorosłych. Należy zatem podkreślić jak bardzo ważne jest to, co swoim dzieciom przekazują rodzice. Rodzice są bowiem pierwszymi nauczycielami. To oni chronią je przed tym, co złe, to oni wskazują drogę. Dzieci nastawione są więc na to, iż to co mówi rodzic jest prawdą i należy tego słuchać. W większości przypadków posłuszeństwo wobec rodziców chroni dzieci. Jednak, kiedy efektem te-

go posłuszeństwa jest przejście przez dzieci stereotypowego myślenia swoich rodziców, wówczas skutki tego nie wydają się już tak jednoznacznie pozytywne. Mianowicie, może to prowadzić do przekazywania z pokolenia na pokolenie negatywnych postaw wobec innych narodów i przyczyniać się do konfliktów międzynarodowych. Tak więc każde dziecko wychowujące się w określonym środowisku i zdobywające wiedzę o świecie bazuje na tym, z czym ma kontakt. Dzieci przyswajają większość wartości w ciągu pierwszych dziesięciu lat swojego życia. Przyjmowanie ich następuje głównie przez obserwację oraz naśladowanie starszych. Kultura a także wartości i postawy rodziców są dla dziecka, podstawowymi i głównymi wskazówkami do interpretowania otoczenia. Dotyczy to również stosunku wobec odmiennych grup społecznych i narodowościowych. Żadne dziecko nie rodzi się z uprzedzeniami. Dzieci mogą nauczyć się uprzedzeń i stereotypów od osób znaczących jak i różnego rodzaju grup odniesienia. Dzieci uczą się stereotypowych przekonań tym szybciej im więcej stereotypów i uprzedzeń żywią ich rodzice. Uprzedzenia i nietolerancja są wyuczone, nie są dziedziczne, Gdyby uczyło się dzieci rozumienia i tolerancji, to wyeliminowałyby się uprzedzenia w ciągu jednego pokolenia. Stereotypy można przezwyciężyć i budować przyjazne postawy poprzez grupowanie ludzi bez względu na rasę, religię i korzenie narodowościowe. Tak więc, choć poglądy dzieci są w dużej mierze odzwierciedleniem poglądów rodziców, to nie bez znaczenia w kształtowaniu postaw społecznych dzieci jest szkoła i poglądy nauczycieli.

Szkoła jako czynnik kształtujący postawy społeczne dzieci i młodzieży

Znaczącą rolę w życiu dziecka ma przejście ze środowiska rodzinnego w szkolne. To nauczyciel zaczyna odgrywać ważną rolę w kształtowaniu się postaw społecznych. Rodzice w dalszym ciągu są dla dziecka osobami znaczącymi, często jednak wraz z wiekiem, zaczyna się ono przeciwstawiać ich oddziaływaniom. Zjawisko to stawia szczególne wymagania nauczycielom, którzy muszą w sposób profesjonalny, delikatny i przemyślany tworzyć programy edukacyjne, a także utrzymywać optymalne proporcje pomiędzy nauczaniem, wychowaniem patriotycznym, uwypuklającym historię, tradycję, tożsamość własnego narodu, a wychowaniem dla tolerancji, otwartości i akceptacji „innych” (obcych).

Szkoła jako instytucja wychowująca i nauczająca, tak jak dom rodzinny ponosi odpowiedzialność, za młode pokolenie i za poziom jego wychowania. Powinna ona stwarzać każdemu uczniowi, bez względu na jego talenty i słabo-

ści, przestrzeń do zaistnienia i rozwoju. Aby takowa rzeczywistość miała szansę zaistnieć niezbędne jest pełne zaangażowanie uczniów we wszystko, co stanowi treść instytucji jaką jest właśnie szkoła. Działania dydaktyczno-wychowawcze szkoły w co nierozdzielnie wplata się funkcja kształtowania postaw, będą skuteczne wówczas, kiedy zostaną zintegrowane z pracą wychowawczą rodziny. Zdarza się również, że szkoła skupia się jedynie na nauczaniu, pomijając kwestie wychowania. Współpraca oparta na współdziałaniu uczniów z nauczycielami i z rodzicami ma sens i wartości wychowawcze, co oznacza umożliwianie osiągania najlepszych efektów w rozwoju osobowości dziecka. Należy pamiętać o tym, że wszelkie wysiłki wychowawcze kształtujące przecież postawy społeczne młodzieży, zarówno ze strony rodziny, jak i szkoły zmierzać powinny w jednym kierunku. W kierunku kształtowania dojrzałego, odpowiedzialnego człowieka, który odnajdzie właściwe dla siebie miejsce w rzeczywistości dzisiejszego świata.

Szkoła jako instytucja, wychowuje w sposób zamierzony, ukierunkowany na określone cele, w sposób profesjonalny, wykorzystując wiedzę i doświadczenie pedagogiczne nauczycieli, a co za tym idzie, przez odpowiedni dobór treści nauczania, efektywny sposób prowadzenia zajęć, wzajemne pozytywne odniesienia osobowe, właściwą organizację życia grupowego. Winna być w pełnym tego słowa znaczeniu szkołą wychowującą. Wychowanie człowieka zawsze wymagało trudu i poświęcenia wielu osób. Należy pamiętać, że od jakości wychowania zależy przecież jakość życia poszczególnych osób, rodzin a także społeczeństwa, czyli nas samych. Młody człowiek tylko wtedy będzie potrafił mądrze pokierować swoim życiem, jeżeli oprócz zdobytej wiedzy będzie rozumiał siebie oraz świat i będzie wiedział, jak należy postępować, pozostając w zgodzie z własnymi przekonaniami.

Jednym z głównych zadań współczesnej szkoły, obok rozwoju tożsamości jednostki, powinno być przygotowanie młodego pokolenia do umiejętności funkcjonowania w świecie „zagęszczonej inności” co należy rozumieć jako wychowanie do demokracji poprzez pobudzanie świadomości własnych praw, jak również akceptację i poszanowanie norm, wartości i sposobu życia innego człowieka. Wspieranie w tworzeniu i rozwoju postaw tolerancji wobec odmienności i inności to główny warunek poprawnych interakcji społecznych. Pojęcie tolerancji w znaczeniu społecznym to szanowanie poglądów i uczuć odmiennych od własnych (Silany, 1994). W badaniach (Maison, 1997) wykazano, że negatywne emocje wobec ocenianych grup są tym mniejsze, im bardziej rozwinięty jest system wiedzy o danej grupie. Sugeruje to, iż rzetelne kształcenie w zakresie historii czy geografii, czyli dziedzin poruszających tematykę życia różnorodnych społeczności może mieć istotne znaczenie dla przejawianych

uprzedzeń wobec obcych grup etnicznych. W cyklu badań (Nowicka, 2011) jakie przeprowadzono w warszawskich szkołach podstawowych ulokowanych w dzielnicach Grochów i Praga Południe – a są to dzielnice, gdzie mieszkają stosunkowo duże skupiska rodzin romskich – stwierdzono, że uczniowie nie przejawiali znaczących uprzedzeń wobec swoich romskich rówieśników. W szkołach w których wprowadzono i ewaluowano specjalne programy edukacyjne (np. Szkoła TAK w Opolu z programem „Inni to także my” o mniejszościach narodowych, szkoły ponadpodstawowe stowarzyszone z UNESCO, w których prowadzone były warsztaty „W kręgu kultury Islamu”, inne szkoły, w których realizowano podobne projekty) stwierdzono, po cyklu oddziaływań, wyraźne polepszenie stosunku do Innych. Ważną informacją jest to, że zmieniły się postawy uczniów na bardziej przychylne wobec tych grup etnicznych, które były tematem warsztatów (co w sposób oczywisty świadczy o bezpośredniej efektywności oddziaływań), niż wobec innych grup zwyczajowo dyskryminowanych, których podczas warsztatów nie wspomniano (efekt niespecyficzny edukacji wielokulturowej). W krajach Europy Zachodniej wśród nauk o wychowaniu ważne miejsce zajmuje edukacja wielokulturowa lub międzykulturowa, która ma za zadanie przeciwdziałanie uprzedzeniom wobec innych nacji jak i wzrost otwartości i tolerancyjności wobec odmienności. Zgodnie z koncepcją Bergera i Luckmanna (1983), proces socjalizacji to nie tylko psychopedagogiczne oddziaływanie na wychowanka, lecz także specyfika „wiedzy społecznej” przekazywanej młodemu pokoleniu w procesie dojrzewania. Wiedza ta to świat jaki jawi się w potocznej świadomości społecznej – przyswojona w określonych warunkach społeczno-kulturowych, tworzy specyficzny dla pokolenia obraz świata, dookreśla jego tożsamość, charakter wyborów, jego dylematy, problemy i dążenia (Świda-Ziemia, 2000). Według Nikitorowicza (1995) do jednego z głównych zadań współczesnej edukacji międzykulturowej powinno należeć „przekształcenie koncepcji swój–obcy, traktującego odmienność i inność nie w kategoriach zagrożeń, wrogości, nienormalności ale jako coś interesującego, stymulującego, ciekawego i przyjaznego, pomocnego w rozumieniu ludzi i świata.” Jako przykład posłużyć może tworzenie w Polsce szkół integracyjnych.

Szkoła może także zmieniać postawy uczniów dzięki pomocy im w poznaniu ich stereotypów i uprzedzeń, co pozwoli na uświadomienie uczniom istoty tych zjawisk i wynikających z nich konsekwencji oraz zmotywuje do ich zmiany. Dzięki stawianiu pytań o osobiste doświadczenia i problemy z zakresu nietolerancji społecznej, może przyczynić się do wrażliwości wobec innych ludzi i zwiększenia akceptacji wobec inności. Istotnym elementem wychowania, promującego tolerancję wobec odmienności jest więc wpływanie na wy-

chowanków w procesie kształtowania się ich tożsamości społecznej. Nauczyciel powinien uświadamiać uczniom, że poszukiwanie podobieństw i różnic w obrębie grupy własnej i innej, dokonywanie różnych kategoryzacji społecznych może prowadzić do niwelowania postaw nieuzasadnionej negacji innych. Ważnym więc aspektem, prowadzonych oddziaływań szkolnych, jest między innymi zwiększenie świadomości młodzieży na temat mechanizmów powstawania stereotypów i uprzedzeń.

Zdaniem M. Śnieżyńskiego (2001) przenikanie się procesu nauczania i wychowania realizowanego w dialogu i partnerstwie, przyczynia się do wszechstronnego i harmonijnego rozwoju osobowości ucznia, tak w sferze intelektualnej jak i moralnej. Wychowawca pełni wtedy podobną rolę jak rodzice w wychowaniu młodego człowieka. Dlatego w kontekście kształtowania postaw społecznych szczególną rolę odgrywa właśnie nauczyciel wychowujący. W polskich szkołach odpowiedzialny on jest za rozwiązywanie konfliktów w klasie, za nagradzanie i karanie uczniów za ich zachowanie, za prowadzenie pogadanek na temat dylematów życiowych z jakimi spotykają się młodzi ludzie. Ważne by swoim zachowaniem demonstrował on sprawiedliwą i pozbawioną uprzedzeń postawę, przekazywał niestereotypowe treści, kształtując refleksyjny i zindywidualizowany sposób myślenia u uczniów. Ważne wydają się również metody wychowawcze nauczyciela – powinien on nagradzać zachowanie poprawne moralnie i reagować na przejawy dyskryminacji, wrogości i agresji wobec niewinnej odmienności. Odniesienia osobowe pomiędzy nauczycielem i uczniem odgrywają decydującą rolę w procesie wychowania. Dzieci, które doświadczają akceptacji, empatii oraz autentyczności ze strony nauczyciela, w naturalny sposób, poprzez mechanizmy naśladownictwa, identyfikacji oraz modelowania, uczą się takich zachowań i dlatego są zdolne do przejawiania ich w stosunku do innych osób ze swego otoczenia, co jest niezwykle istotnym czynnikiem w kształtowaniu się postaw u dziecka. Tak więc nauczyciele w znacznym zakresie są nadawcami kształtującymi i zmieniającymi postawy swoich wychowanków. Nauczyciel powinien młodego człowieka postrzegać w sposób integralny, we wszystkich sferach jego osobowości: w sferze fizycznej, emocjonalnej, intelektualnej, w sferze rozwoju duchowego, swoją działalnością ma ogromną możliwość wzmacniać rozwój swoich uczniów w tych sferach. W toku szkolnej nauki uczeń stopniowo poznaje kim jest, kształtuje coraz pełniejszy obraz samego siebie, rozpoznaje swoje talenty i ograniczenia oraz uczy się akceptować siebie takim jakim jest. Jednocześnie otrzymuje on od wychowawcy cenną podpowiedź: kim może być, jak rozwinąć w sobie to, co najwartościowsze, jak stać się w pełni dojrzałym człowiekiem. Nauczyciel swoim postępowaniem niezależnie od treści, które przekazuje uczniom, de-

monstruje również sposób, w jaki należy się zachowywać. Istotne jest to, żeby, jeśli uczy on otwartości i tolerancji, jego postępowanie również było zgodne z tymi wartościami, aby nie przekazywać uczniom dwuznacznych komunikatów. Sprawiedliwe i równe traktowanie uczniów w szkole powinno być wzorem do naśladowania. Równie ważne wydaje się indywidualne podejście do uczniów – sprawiedliwe lecz personalne, pokazujące, że każdy człowiek jest niepowtarzalną jednostką charakteryzującą się szeregiem specyficznych cech i zdolności, z charakterem w dużej mierze niezależnym od narodowej przynależności. Takie postawy są sprzeczne z tym, co zakładają stereotypy, a mianowicie, że wszyscy reprezentanci danego narodu wyróżniają się takimi samymi cechami a więc sprzyjają one stereotypowemu myśleniu. Rozwijanie wiedzy o świecie to jednak tylko jeden ze sposobów w jaki szkoła może kształtować postawy młodych Polaków.

Według badań B. Majerek (2005) atmosfera szkolna, metody nauczania i wychowania, struktura społeczno-demograficzna również mają istotny wpływ na sposób postrzegania siebie i własnego otoczenia. Uczniowie z dużego miasta z tzw. szkoły przeciętnej w porównaniu do swoich rówieśników ze szkoły elitarnej i szkoły z małej miejscowości, przejawiali wyższe poczucie odrębności od innych i deklarowali niższy poziom podobieństwa do nich. W działaniach, których celem jest modyfikacja lub zmiana nastawień, za ważne uznać należy tworzenie odpowiedniego, otwartego na wieloznaczność klimatu w klasie i szkole, promowanie demokratycznych metod kształcenia oraz zwracanie szczególnej uwagi na przekazywane informacje dotyczące grupy własnej i obcej (gdyż, jak pokazują badania, jednostka ocenia grupy obce przez pryzmat grupy własnej). Wyrazem etnocentryzmu w obszarze edukacji młodego człowieka jest nauczanie szkolne nastawione wyłącznie na problematykę własnego środowiska, własnego narodu, państwa z pominięciem innych narodów. Z drugiej strony zdrowy etnocentryzm wynika z powinności wobec własnego narodu i państwa, może być rozumiany jako postawa patriotyczna.

W kontekście celów wychowawczych zreformowanego systemu edukacyjnego, w którym akcentuje się głównie rozwój podmiotowości i indywidualności ucznia niezmiernie ważne wydaje się jednocześnie rozwijanie poczucia przynależności do społeczności, gdyż pominięcie tego celu może przyczynić się do wzrostu egocentryzmu, który polega na centralnym umiejscowieniu własnej osoby w świecie. W życiu człowieka egocentryzm jest naturalną postawą rozwojową, zarówno umysłową jak i moralną, ale na określonym etapie rozwoju dziecka (okres przedszkolny). Później, a szczególnie w życiu dorosłym, jest objawem niedojrzałości, a co za tym idzie niedostosowania do życia w społeczności. Zjawiskiem szczególnie widocznym na poziomie szkoły, jest

presja wywierana na jednostkę przez grupy rówieśnicze. Szczególnie w okresie adolescencji, ale także w szkole podstawowej a nawet w przedszkolu. Na dzieci bardzo łatwo wpływa to co robią ich rówieśnicy. Dziecko stykające się w szkole z grupą rówieśniczą, wchodzi z nią w różnorodne kontakty. Potrzeba bycia akceptowanym, bycia częścią grupy, jest bardzo silna i chociaż często grupa rozwija odrębne zachowania, to należy się do nich zastosować, by być jej członkiem. Duża ilość czasu jaką uczniowie spędzają w szkole wymusza zwrócenie uwagi nauczycieli na ich środowisko rówieśnicze. Uczeń poddawany jest wpływom grupy rówieśniczej, aprobachie i dezaprobachie kolegów. Brak dostatecznej kontroli tego, co dzieje się wśród rówieśników ze strony nauczycieli, otwiera drogę niepożądanym oddziaływaniom. Nasilają się wówczas zachowania patologiczne. Rozpoznanie czynników wpływających na destrukcyjne zachowanie dzieci i młodzieży jest bardzo ważnym etapem na drodze do podjęcia działań wychowawczych. Będąc świadkiem tworzenia się i rozwoju grup rówieśniczych w klasie, wychowawca może wywierać pozytywny wpływ na ich funkcjonowanie. Może też sam poprzez propozycje działań pozalekcyjnych być inicjatorem tworzenia pozytywnych grup. Każde dziecko stając się uczniem wchodzi w kontakt z rówieśnikami, nauczycielami i innymi pracownikami szkoły. Aby przystosować się do nowego środowiska musi poznać i podporządkować się zasadom postępowania obowiązującym w szkole. Uczniowie przez to dokonywania wyborów i wartościowania. Czasem normy wpajane w szkole, nie są respektowane w środowisku rodzinnym. Tymczasem najlepszym układem dla prawidłowego rozwoju społeczno-moralnego dziecka jest taki układ, w którym wzory zachowania i wartości uznane za najważniejsze są podobnie oceniane przez rodzinę jak i szkołę. Wówczas dziecko może ufać osobie dorosłej, akceptując normy moralne i wartości, które są mu wpajane. Natomiast jeśli dorośli nie są zgodni w wartościowaniu moralnym, wówczas prowadzi to najczęściej, do zagubienia się dziecka w systemie norm i wartości oraz do zachowań kompromisowych i konformistycznych.

Podsumowując można więc stwierdzić, że w środowisku naukowym, a zwłaszcza wśród pedagogów sądzi się, iż promowanie edukacji humanistycznej uwzględniającej kwestie tożsamości, podmiotowości i wolności człowieka prowadzi do rozwijania u uczniów ciekawości świata i otwartości na innych a tym samym do kształtowania u nich postaw tolerancyjnych i pozbawionych stereotypów i uprzedzeń. Zastanawiając się nad tym, dlaczego bliższe poznanie innych burzy stereotypowy sposób myślenia o nich możemy dojść do wniosku, że moment zetknięcia się z reprezentantami danej grupy jest momentem, w którym poznajemy prawdę i rozbrajamy mity, w które dotąd wierzyliśmy. Kiedy poznajemy osoby o różnych narodowościach, widzimy, że każdy

człowiek jest inny, że nie możemy powiedzieć, iż „wszyscy reprezentanci danego kraju są tacy sami” bo przy bliższym ich poznaniu widzimy, że różnią się między sobą dokładnie tak, jak różnimy się między sobą my Polacy. Stereotypowe myślenie przestaje więc wówczas mieć dla nas sens. To, co wyobrażaliśmy sobie na temat danej osoby, przed jej poznaniem, najczęściej okazuje się nieprawdziwe. Jedną więc z metod walki ze stereotypowym myśleniem społeczeństwa wydaje się rozwijanie jego otwartości na poznawanie reprezentantów różnych kultur i obcowanie z nimi, jeśli nie poprzez bezpośredni kontakt z nimi, to chociaż poprzez poszerzanie wiedzy o innych krajach i nacjach. Tak więc kształtowanie w uczniach umiejętności dostrzegania tego, co odrębne i jednostkowe, jak i tego co wspólne i grupowe, wydaje się być istotne ze względu na postawy ujawniane względem innych.

Bibliografia

- Aboud F. E. (1988). *Children and Prejudice*. Nowy Jork: Wydawnictwo Basil Black.
- Aronson E., Wilson T. D., Akert R.M. (1997). *Psychologia społeczna. Serce i umysł*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i Spółka.
- Berger L., Luckmann P. (1983). *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa: Wydawnictwo PWN.
- Biernat M. (1991). Gender Stereotypes and the Relationship Between Masculinity and Faminity: A Developmental Analysis. *Jurnal of Personality and Social Psychology*, nr 61.
- Brewer M.B. (1986). *The role of ethnocentrism in intergroup conflict. Psychology of intergroup relations*. Chicago: Wydawnictwo Nelson – Hall.
- Korzeniowski K. (1993). *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Maison D. (1997). *Jak powstają stereotypy narodowe*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Wydziału Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Majerek B. (2005). *Młodzież wobec innych*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Mika S. (1981). *Psychologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Nikitorowicz J. (1995). *Edukacja międzykulturowa. W kręgu potrzeb, oczekiwań i stereotypów*. Białystok: Wydawnictwo Trans Humana.
- Nowicka E. (2011). Strategie adaptacyjne wietnamskich licealistów w Warszawie. Szkoła i życie codzienne w Polsce. W: E. Nowicka (red.), *Blaski i cienie imigracji. Problemy cudzoziemców w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Nowicka E. (1996). *Inny obcy wróg*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Pietrzak H. (2000). *Następstwa i efekty stereotypowego postrzegania człowieka i świata społecznego*. Rzeszów: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej.
- Poulin-Dubois D. (2016). Infants intermodal knowledge about gender. *Developmental Psychology*, nr 3.
- Powlishta K. K. (1994). Gender Ethnic, and Body Type Biases: The Genrality of Prejudice in Childhood. *Developmental Psychology*, nr 30.
- Silany N. (1994). *Słownik psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Książnica.

- Skarżyńska K. (1997). Demokracja w ocenach młodych dorosłych: uwarunkowania sympatii i niechęci. *Psychologia Wychowawcza*, nr 3.
- Świda-Ziemba A. (2000). *Obraz świata i bycia w świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW.
- Tyszka Z. (1992). *Społeczne przynależności rodziny a system edukacji przedszkolnej*. Poznań.
- Weigl B., Formanowicz M. (2008). *Od edukacji młodego pokolenia do obrazu w polskich mediach*. Warszawa: Wydawnictwo SWPS Akademica.
- Weigl B. (1999). *Stereotypy i uprzedzenia społeczne u dzieci i młodzieży. Studium empiryczne*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.